

ЕЗИКЪТ НА „КРАТКО ПОУЧЕНИЕ ЗА ХОЛЕРА“ НА ХРИСТО Г. ДАНОВ

Иво Братанов
СУ „Христо Ботев“ – Русе

През лятото на 2014 г., по време на работа в библиотеката на Зографската св. обител „Св. Георги Победоносец“ в Св. гора (Атон), заедно с колегата д-р Андрей Бобев открихме един лекарствен ръкопис, преписан от йеросхимонах Паисий Зографски и датиран от 20 юли 1865 г. Ръкописът е озаглавен **КРАТКО ПОУЧЕНИЕ ЗА ХОЛЕРЖ** (съкр. КПХ) и е подвързан заедно с печатна книга (инв. № 11209 от Зографската библиотека). От тази книга са запазени само някои листи, които съдържат календар, лекарственик (той е озаглавен **НОВО ЛЪКАРСТВО ЗА ЧУМАТА**) и сведения за големината и населението на някои европейски страни.

При разглеждането на ръкописа на о. Паисий Зографски установих, че той е препис на текст от календара „Старопланинче“, издаден от Христо Г. Данов през 1856 г. (вж. Данов 1856). Това е първата печатна книга на бележития книгоиздател (Стоянов 1957: 75). Ето какво е нейното съдържание: **1.** заглавна страница; **2.** ПРИВЪТСТВИЕ КЪМЪ ЧИТАТЕЛИ-ТЫ – стихотворение от Йоаким Груев (името на автора не е посочено в календара¹); **3.** Леточисление (с. 3); **4.** Общ преглед за 1856 г. (с. 4); **5.** За четирите годишни времена (с. 5 – 6); **6.** Календар (с. 7 – 18); **7.** КРАТКО ПОУЧЕНИЕ ЗА ХОЛЕРЖ (с. 19 – 31). **8.** НАЧАЛО НА ВЪСПИТАНИЕ (с. 32). КПХ съдържа 2 182 думи.

В настоящата статия ще предложа кратки наблюдения върху езика на КПХ. При това ще направя някои съпоставки и с „ОСНОВА за българскж граматикж“ на Йоаким Груев (Груев 1858а), която е основният кодификационен документ на Пловдивската книжовноезикова школа (съкр. ПКЕШ). По този начин става ясно кои от нормите на ПКЕШ са приложени в разглеждания текст.

Разбира се, тук възниква и въпросът дали е обоснована съпоставката между езиковия модел на КПХ и „ОСНОВА за българскж граматикж“, тъй като граматиката на Й. Груев е издадена по-късно от календара „Старопланинче“. Сравнението между езика на тези два текста е правомерно поради следните факти: **1.** Хр. Г. Данов е бил ученик на Найден Геров и Йоаким Груев, основоположниците на ПКЕШ, затова е естествено да се придържа към техните възгледи за устройването на новобългарския книжовен език. **2.** Езиковите норми, кодифицирани в „ОСНОВА за българскж граматикж“, се откриват още през 40-те години в книгите на Найден Геров, а също и в повестта „РАЙНА, княгыня българска“ преведена от Й. Груев и публикувана през 1852 г. (Груев 1852).

1. Графични особености.

1.1. Буквен състав. Разглежданият текст е отпечатан с черковнославянската кирилица², но съставът ѝ се отличава от буквения състав, нормализиран в черковнославянските печатни книги – в нея са включени буквите ж и ѝж. В сравнение със съвременната българска азбука, Христо Г. Данов употребява в повече буквите ї, ѡ,

¹ Този текст по-късно е поместен и в стихосбирката „ГУСЛИЦА или Новы пѣсни“ на Йоаким Груев, където е озаглавен „На новж годинж“ (Груев 1858б: 30 – 31). В календара „Старопланинче“ е отпечатана само част от стихотворението. Част от същото стихотворение е поместена и в „ОСНОВА за българскж граматикж“ на Йоаким Груев (Груев 1858а: 110).

² С черковнославянската кирилица е отпечатан и преводът на повестта „РАЙНА, княгыня българска“, направен от Й. Груев

ѣ, -, ѡ, и ѣ. В текста не са употребени буквите s, ѡ, ѡ̄, ѣ, ѣ̄, ѣ̄, ѣ̄, ѣ̄³ и ѣ̄⁴. Вместо s се пише з (вж. по-злѣ на с. 28), а вместо ѡ̄ – отъ (от), напр. отъ рѣченѣ-тѣ волестъ (с. 20), за да сѣ отѣѣгнѣ (с. 20). Не е използвана и буквата ѣ̄, която в черковнославянските книги се пише в началото на думата; вместо ѣ̄ в проучвания текст се пише ѣ̄ (примери вж. по-долу, т. 2.1.2.). В КПХ не се прави разлика между буквите ѣ и ѣ̄.

1.2. Съчетаемост на някои букви. Буквата - се съчетава с буквите ж, ч и ш, вж. да гы дрѣжатъ (с. 21), ѣничтожава сѣ (с. 22), сѣ покажатъ (с. 28 – 29), да сѣ продѣлжава (с. 30), Чѣсто (с. 21), чѣсто (с. 19), чѣсѣ (с. 21), чѣй (с. 26, 27), чѣшкѣ (с. 24), да сѣ пѣшатъ (с. 22). Това правило е кодифицирано от Пловдивската школа, вж. „Слѣ дѣ букви: ж, ч, ш пише ся я а не а“ (Груев 1858а: 112).

Буквата ю се съчетава с буквите ж и ч, вж. джюнгѣре-ты (с. 29), да сѣ ѣчюва (два пѣти на с. 19), за да сѣ ѣчюва (с. 25), чюваніѣ (с. 19), чюврица (с. 29). Не е засвидетелстван пример за съчетаемост на буквите ш и ю.

Буквата ѣ̄ се съчетава с буквата ж, вж. сѣ Божіѣ помошѣ (с. 20), на кожѣ-тѣ (с. 22), сѣ лѣжѣтѣ (с. 24).

След буквите ц и ш не се пише ѣ, а и (вж. тук, т. 4.2. и 4.3.).

Тези правописни правила, поддържани от Пловдивската и от Шуменската книжовноезикова школа (Русинов 1980: 111; Русинов 1985: 32; Иванова 2017: 234; Вачкова 2005: 23), навярно нямат опора в изговора на книжовника, затова в отделни случаи се нарушават, вж. сѣ продѣлжаватъ (с. 31), да напечатанѣ (с. 19), да сѣ облича (с. 21), чѣсѣ (с. 27, 29), да сѣ помрачава (с. 28).

Не са открити случаи на съчетаемост на буквите ж, ч и ш с буквата ѣ̄.

2. Правописни особености.

2.1. Употреба на някои букви.

2.1.1. Употреба на буквите і и и. Буквите і и и са синонимни – те означават вокала [и]. Буквата і се пише пред буква за гласен звук, а и – в останалите случаи (вж. и Груев 1858а: 118), напр. чюваніѣ (с. 19), да навчи (с. 19), избави (с. 20). Гласният звук [и] в съществителното име *вино* се означава с буквата и, вж. вино (два пѣти на с. 24; черковнослав. вѣно, лат. vinum).

2.1.2. Употреба на буквите ѣ̄ и ѣ̄. Синонимните букви ѣ̄ и ѣ̄ означават вокала [у]. Буквата ѣ̄ се пише в началото на думата, а ѣ̄ – в средата и в края, напр. да сѣ ѣчюва (с. 19), да сѣ ѣварди (с. 20), ѣпованіѣ (с. 25), да сѣ изѣватъ (с. 22), дрѣгымѣ да гы истѣлкѣва (с. 19). Това правописно правило е нарушено в два случая, вж. ѣпованіѣ (с. 25), ѣвѣренѣ (с. 26).

2.1.3. Употреба на буквата ѣ̄. Буквата ѣ̄ се употребява без звукова стойност в края на думите, завършващи на твърда съгласна (вж. и Груев 1858а: 121), напр. да

³ Думи, в които според черковнославянската правописна норма се пишат буквите ѣ̄, ѣ̄, ѣ̄ и ѣ̄, не са засвидетелствани в КПХ.

⁴ Й. Груев включва буквата ѣ̄ в състава на българската азбука (Груев 1858а: 1, 114).

правлтъ (с. 19), спорадъ (с. 19). В средисловие тя има звукова стойност [ъ] (вж. и Груев 1858а: 119) и се пише в следните случаи: **1.** в групите *ръ* и *ъл/лъ* (примери вж. тук, т. 3.5); **2.** в суфикса *-ъв*, вж. *Всакакъвъ* (с. 25), *нѣкакъвъ* (с. 30), *такъво* (с. 26, 27); **3.** в глаголни окончания за 3 л. мн. ч. сег. вр. (вж. тук, т. 2.1.5.); **4.** в следните думи и форми: *пѣ-тънky* (с. 21), *нървъ* (с. 23), *мъгл-во* (с. 24), *повънь* (с. 25); **5.** за означаване на епентетичния [ъ] в думата *огънь* (два пъти на с. 28), вж. и *огъна* (с. 29; вж. и Груев 1858а: 14).

2.1.4. Употреба на буквата ы. Буквата *ы* се пише на етимологичното си място в средисловие, вж. *покрывкы* (с. 22, 29; вж. и Груев 1858а: 119), *да си мынѣтъ* (с. 23; вж. и Груев 1858а: 119), *мысл-тъ* (с. 24; вж. и Груев 1858а: 119), *рыбѣ* (с. 24; вж. и Груев 1858а: 119). Същата буква се пише в кратката винителна форма на личното местоимение за 1 и за 3 л. мн. ч., вж. *който ѿ ны избави* (с. 25), *дрвгымъ да гы истѣлкѣва* (с. 19; вж. и Груев 1858а: 29) и в окончанието за мн.ч. на имената, причастията и местоименията (примери вж. тук, т. 4.2.). Буквата *ы* се пише и в следните случаи: **1.** в местоименията *оный* (с. 20, 23), *тыма* (два пъти на с. 19) и *Такыви* (с. 24); **2.** в разширените форми на прилагателните имена и на причастията (примери вж. тук, т. 4.3.); **3.** в членуваните форми за мн.ч. на съществителните, прилагателните, някои местоимения и причастията (примери вж. тук, т. 4.3.). Неетимологично *ы* се пише в думи от чужд произход, вж. напр. *ракыма* (два пъти на с. 24).

2.1.5. Употреба на буквата ъ. Буквата *ъ* се пише етимологично и неетимологично в краесловие без звукова стойност, вж. *колѣсть* (два пъти на с. 19), *помощъ* (с. 20, 27), *лѣкаръ* (с. 19, 26), *арджъ* (с. 22; тур. *ardıç*). Известни колебания са открити при изписването на буквата *ъ* в глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр. (някои примери са посочени тук, т. 3.6. и 3.7.). Йоаким Груев кодифицира окончанията *-жть*, *-ѣть*, *-ять* и *-ать* за глаголите в 3 л. мн.ч. сег.вр. (Груев 1858а: 43, 53, 60). В КПХ тези окончания са изписани както с буквата *ъ*, така и с *ѣ*. Ето какви са количествените данни: *-жть* (3 пъти); *-ѣть* (5 пъти); *-ѣть* (3 пъти); *-ѣть* (2 пъти); *-ать* (6 пъти); *-ать* (14 пъти); *-ать* (3 пъти); *-ать* (11 пъти). И така, изписването на буквата *ѣ* се среща 15 пъти, а на *ъ* – 32 пъти.

Със звукова стойност [ъ] буквата се употребява в групите *ър/ръ* (примери вж. тук, т. 3.5.).

2.1.6. Употреба на буквата ѣ. Буквата *ѣ* се пише етимологично и неетимологично. Етимологично тя се употребява в средисловие (вж. напр. *хлѣбъ* на с. 24, 25; *прѣснѣ* на с. 24; *прѣдъ* на с. 21; вж. и Груев 1858а: 115 – 116); в окончанието на множествените форми *рѣцѣ* и *нозѣ* (вж. тук, т. 4.3.); в представката *пре-* (вж. *прѣхване* на с. 23, *не прѣминѣва* на с. 23, *да непрѣда* и *прѣпива* на с. 23; вж. и Груев 1858а: 115); в члена за мн.ч. *-тѣ* (примери вж. тук, т. 4.3.); в морфемата *ня-/не-* (вж. *нѣкого* два пъти на с. 19, *нѣкои* на с. 20; вж. и Груев 1858а: 115); в наречия (*наждѣ* на с. 19; *извѣтрѣ* на с. 21; вж. и Груев 1858а: 115); в глаголи на *-ея* (вж. *сѣ разколѣе* два пъти на с. 20; вж. и Груев 1858а: 114). Неетимологично се пише в глагола *няма* (вж. *нѣма лѣкаръ* на с. 19, *нѣма синапово сѣме* на с. 31).

2.1.7. Употреба на буквата љ. Буквата љ в проучвания текст се пише етимологично (вж. *пѣтъ* на с. 29; *спорѣдъ* на с. 19, 21) или неетимологично, напр. в морфемата *вся-/все-* (примери вж. тук, т. 3.2.; вж. и Груев 1858а: 33), в личното местоимение *тѣ* (два пъти на с. 19), в окончанието на същ. имена от ж.р. ед.ч. (вж. напр. *ракыѣ* два пъти на с. 24) и ср.р. мн.ч. (вж. напр. *питїѣ* на с. 23), в глаголното окончание за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от II спрежение (примери вж. тук, т. 3.7.), в същ. имена на мястото на старобългар. *ѣ* (вж. напр. *да сѣ поѣѣѣ* на с. 19; *ѣстїѣ* на с. 23; *ѣстїѣ* на с. 23). Кратката форма на възвратното лично местоимение *се* винаги е *сѣ*, напр. *за дасѣ үчюѣ* (с. 25), *да сѣ изѣѣѣ* (с. 22), *да сѣ варди* (с. 22, 26), *сѣ намира* (с. 20). Тя е кодифицирана и от Йоаким Груев (Груев 1858а: 29).

2.1.8. Употреба на буквата ж. Буквата ж се пише етимологично (вж. напр. *рѣцѣ-тѣ* на с. 23, *сѣ* два пъти на с. 19; *грѣды-ты* на с. 28; вж. и Груев 1858а: 120) и неетимологично – в думи от турски произход или преминали чрез турското езиково посредничество (вж. напр. *салгѣнѣ* на с. 22, тур. *salgın*; *арджѣ* на с. 22; тур. *ardıç*), а също и в думи от славянски произход, вж. напр. *кѣмѣ* (с. 22) и в съчетание с *р* (примери вж. тук, т. 3.5.). Буквата ж се пише в окончанието на вин. пад. ед.ч. на думи от ж.р. ед.ч., които завършват на *-а*, и във вин. пад. на члена за ж.р. ед.ч. *-та* (примери вж. тук, т. 4.1.).

2.1.9. Употреба на буквата ѝ. Буквата ѝ се пише в глаголни окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I спрежение (примери вж. тук, т. 3.6. и 3.7.), в окончанието на вин. пад. ед.ч. на думи от ж.р. ед.ч., завършващи на *-ѣ*, и във формите на третоличното местоимение за ж.р. ед.ч. вин.пад. *нѣѣ* и *ѣѣ* (примери вж. тук, т. 4.1.; вж. и Груев 1858а: 29).

2.2. Правопис на надредните знаци. В изследвания текст не се употребяват надредните знаци паерчик, две точки, титли и придихания. Не е открито и изписване на букви в надредна позиция. Употребява се ударение над частицата за степенуване *по* (открити са общо 8 примера): *пѣ-тѣнѣ* (с. 21), *пѣ-дѣѣѣ* (с. 21), *пѣ-топѣ* (с. 21), *пѣ-чѣсто* (с. 23), *пѣ-дѣѣѣ* (с. 28, 29), *пѣ-зѣѣ* (с. 28), *пѣ-голѣѣ* (с. 28).

2.3. Други правописни особености.

2.3.1. Правопис на началните групи *вс-* и *вз-*. Началната група *вс-* се пише морфологично (вж. напр. *вси* на с. 19; още примери вж. тук, т. 3.2.; вж. също *Всякой*, *Всякакѣѣ* и *Всичкѣѣ* в Груев 1858а: 33), а началната група *вз-* се пише фонетично, вж. *зѣѣ* (с. 27) и *може да сѣ зѣѣ* (с. 29).

2.3.2. Правопис на представките *въз-*, *из-*, *раз-*. Представките *въз-*, *из-*, *раз-* се пишат фонетично, вж. *вѣѣѣѣ* (два пъти на с. 22), *Да сѣ вѣѣѣѣ* (с. 27), *изѣѣѣ* (с. 30), *испитѣѣ* (с. 30), *сѣ разѣѣѣ* (два пъти на с. 20), *расѣѣѣ* (с. 21), *расѣѣѣѣ* (с. 21). Пред буквата *с* представката *раз-* се пише със *з*, вж. *разѣѣѣ* (с. 21). Фонетичното изписване на тези представки е кодифицирано и от Й. Груев (Груев 1858а: 81).

2.3.3. Правопис на съгласни, които не се чуват. Звучните съгласни в краесловие и съгласни, които не се чуват в краесловие или пред друга съгласна, се пишат морфологично, напр. *вѣѣѣ* (с. 26), *нѣѣѣѣ* (с. 19, 25, 28), *колѣѣѣѣ* (два пъти на с. 19), *наклонѣѣѣѣ* (с. 20, 21).

2.3.4. Правопис на компонента *то*. Компонентът *то*, с чиято помощ се образуват относителните местоимения и наречия, се пише слято, вж. *коѣѣѣ* (с. 19, 20),

Гдѣто (с. 22). Й. Груев пише компонента *то* полуслято. Ако думата, към която се прибавя той, завършва на -ъ, тази буква не се премахва, *кой-то*, *коя-то*, *кое-то*, *Что-то*, *Какъвъ-то*, *колкъвъ-то* (Груев 1858а: 32).

2.3.5. Правопис на частицата *лък*. Частицата *лък* се пише с буквата *л*, вж. *пакъ* (с. 20; два пъти на с. 22).

2.3.6. Удвояване на съгласни. В КПХ са открити случаи на удвояване на съгласните *з* (вж. *иззюи* на с. 30), *н* (*наклонность* на с. 20, 21; *наклонность-тж* на с. 20; *умѣренность* на с. 23; *Незмѣренность* на с. 24; *Вътрѣнна* на с. 25; *сѣвършено* на с. 31), *т* (вж. *оттамъ* на с. 22) и *ф* (вж. *каффѣ* на с. 25).

2.3.7. Графична дума. В отделни случаи границата на думите в КПХ не съвпада със съвременната. Две или повече съседни думи се изписват слято и образуват *графична дума*⁵. Най-често графична дума се образува от слятото изписване на частицата *не* със следващата дума: *нетрѣква* (с. 31; два пъти на с. 22), *да нестрада* (с. 19), *небыва* (с. 21), *неможе* (с. 20, 22, 24, 27), *да сѣ неволатъ* (с. 23), *непрѣминыва* (с. 23), *да непрѣда* (с. 23), *да непада* (с. 23), *да непѣ* (с. 26, 30), *неще го хване* (с. 26), *неналибрлатъ* (с. 30), *неминивать* (с. 31). Открит е и случай, в който графична дума е образувана от слято изписване на частицата *да* и възвратното лично местоимение *сѣ* (пример вж. тук, т. 1.2.). Засвидетелстван е и пример на графична дума, образувана от отрицателната частица *ни* и числително име, вж. *ниединъ* (с. 23).

3. Фонетични особености.

3.1. Застъпник на старобълг. *ы*. Застъпникът на старобълг. *ы* в проучвания текст е вокалът [и] (вж. и Груев 1858: 118).

3.2. Застъпници на старобълг. *ѣ*. Особеностите на ятовия преглас са „прикрити“ от изписването на буквата *ѣ*, но е несъмнено, че старобългарската ятова гласна има два застъпника в КПХ – [e] и [‘a] (вж. и Груев 1858: 114 – 117). Това се доказва от следните факти:

А. Изписване на буквата *л* на мястото на старобълг. *ѣ* в глаголната форма *цѣлъ* (с. 26) и в морфемата *всѣ-* (старобълг. *всѣ-*), вж. *всѣкой* (четири пъти на с. 19), *всѣкога* (пет пъти на с. 21), *всѣка* (с. 25).

Б. Изписване на буквата *ѣ* на мястото на старобълг. *л* в прилагателното име *вѣщи* (с. 19).

В. Колебания при изписването на буквите *ѣ* и *е*, допуснати под влияние на действителния изговор на книжовника, срв. *потрѣбно* (с. 19, 22; два пъти на 20), *Потрѣбно* (с. 23) и *потрѣвно* (с. 29); *волѣсть* (два пъти на с. 19) и *волесть* (с. 20).

Г. Колебания в изписването на буквите *ѣ* и *л*, обусловени от действителния изговор, вж. *слѣзъ* (с. 27) и *слазъ* (с. 26, 29).

3.3. Застъпник на старобълг. - . Старобългарската малка носовка има застъпник [‘a], вж. напр. *врѣмѣ* (с. 19, 21, 28), *врѣмѣто* (с. 24), *сѣмѣ* (с. 22), *спорѣдъ* (с. 19, 21) и облика на възвратното лично местоимение *сѣ* (примери вж. тук, т. 2.1.7.). Тази особеност е характерна за езиковия модел на ПКЕШ (вж. Груев 1858а: 117 и Иванова 2017: 234).

⁵ За термина *графична дума* вж. Цойнска 1979: 59.

Покрай [‘a] се появява и континуат [e], напр. *сѣмѣ* (два пъти на с. 31), *врѣмѣ* (с. 28), *петъ-шестина* (два пъти на с. 30).

3.4. Застъпник на старобълг. ж. Старобългарската голяма носовка има застъпник [ъ] в КПХ, графически означаван с буквата ж (вж. и Груев 1858а: 119 – 120). Звуковата стойност на тази буква се доказва от откритата непоследователност при изписването на предлога *към* (по начало гласната [ъ] в този предлог се означава с буквата ъ, вж. *къмъ* на с. 20, 22, 25, но е открит и обликът *къмъ* на с. 22)⁶. Буквата ж предава вокала [ъ] в турски думи, употребени в КПХ (примери вж. тук, т. 2.1.8.).

3.5. Застъпници на сонантичните р и л. В езика на разглеждания текст е налице колебание по отношение на застъпниците на сонантичните р и л. Преобладават случаите, в които еровият вокал се намира след съгласната [р] в средисловие. Те са общо 28. Ето някои от тях: *сѣ дръжи* (с. 19, 31), *да имъ дръжи* (с. 21), *врѣкатъ* (с. 24), *пръво* (с. 26), *най-пръво* (с. 28), *врѣво* (с. 27, 28), *Да сѣ въздръжи* (с. 27), *грѣчове* (с. 28), *грѣчове-ти* (с. 30; два пъти на с. 31), *грѣчеве-ти* (с. 31), *крѣвъ-тѣж* (с. 25), *крѣпж* (с. 31). От това правило са открити и изключения, напр. *отхвърланиѣ* (с. 20), *твърдо* (с. 25), *да сѣ овърне* (с. 26), *най-пръво* (с. 23).

В съчетание със съгласната [л] вокалът [ъ] е разноместен: той може да се намира пред съгласната (вж. *жълтило* на с. 28, *да гы истѣлкѣва* на с. 19, *пълно* на с. 25; *вълнинъ* на с. 21, 27, 30) и след нея (вж. *тлѣсто* на с. 24; *тлѣсты* на с. 25; *да сѣ продължава* на с. 30; *сѣ продължаватъ* на с. 31; *стлѣченъ* на с. 30). Посочените особености са отклонение от правилото на ПКЕШ, което определя, че еровият вокал има постоянно място след сонорната съгласна (вж. Груев 1858а: 120; Иванова 2017: 234).

3.6. Меки съгласни пред глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр. В разглеждания текст пред окончанията за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от II спрежение и на някои глаголи от I спрежение има меки съгласни (вж. и Груев 1858а: 43, 47, 53), вж. *сѣ лѣжжѣтъ* (с. 24), *да правѣтъ* (с. 19), *носѣтъ* (с. 21), *потѣтъ* (с. 21), *да ходѣтъ* (с. 22), *да сѣ пѣшатъ* (с. 22), *да сѣ кадѣтъ* (с. 22), *врѣдѣтъ* (с. 22), *сѣ ненамерѣтъ* (с. 30).

3.7. Тъмни и светли глаголни окончания в 3 л. мн.ч. сег.вр. Окончанието на глаголите от I спрежение в 3 л. мн.ч. сег.вр. е тъмно (вж. *да знажѣтъ* на с. 19; *да си мѣжѣтъ* на с. 23; *сѣ лѣжжѣтъ* на с. 24; *да го растрѣжѣтъ* на с. 27; *да сѣ обвѣжѣтъ* на с. 29; вж. и Груев 1858а: 43), а на глаголите от II спрежение е светло (примери вж. тук, т. 3.6.; вж. и Груев 1858а: 53). От това правило са открити само няколко изключения, вж. *могатъ* (с. 26), *да сѣ растрѣжѣтъ* (с. 27) и *сѣ покажатъ* (с. 28 – 29).

3.8. Преглас на [o]. Хр. Г. Данов по начало избягва прегласа [o] > [e] след съгласната [ч], когато следващата сричка съдържа мека гласна, затова възприема облици без този преглас, вж. напр. *грѣчове* (с. 28), *грѣчове-ти* (с. 30; два пъти на с. 31). Открит е обаче и обликът *грѣчеве-ти* (с. 31). Йоаким Груев употребява облици с преглас на [o] в тази позиция, вж. *врачеве* (Груев 1858а: 12).

3.9. Преглас на етимологично я. В КПХ са засвидетелствани единични примери за преглас на етимологичното я, напр. *да сѣ ѣдѣ* (с. 24), *прѣѣдѣ* (с. 24).

3.10. Отсъствие на консонантизация на гласната [e]. В КПХ глаголите от I спрежение, завършващи на *-ая*, *-ея*, или *-ия*, образуват формите за 3 л. ед.ч. сег. вр. без консонантизация на тематичната гласна *e*, вж. *траѣ* (с. 22), *сѣ разволѣѣ* (два пъти на с. 20;

⁶ Й. Груев употребява облиците *камъ* и *откамъ* (Груев 1858а: 80 – 81).

с. 28), да живѣе (с. 23), са згрѣе (два пъти на с. 30), да са мые (с. 22), да са тріе (с. 30). Йоаким Груев също употребява такива форми без консонантизация, вж. напр. *пѣешь* (Груев 1858а: 45).

3.11. Фонетични черковнославянизми. Фонетично побългаряване на черковнославянизми. В проучвания текст се употребяват някои черковнославянски фонетични облици. Такива са напр. следните форми: **1.** формата *человѣкъ* (два пъти на с. 20), *человѣка* (с. 20); **2.** произношение [‘а], графически отбелязвано с буквата ѡ, на мястото на старобълг. ѡ (примери вж. тук, т. 3.3.)⁷; **3.** наличие на групата [чт], вж. *что* (с. 20), *зачто* (с. 20)⁸. Едновременно с това в КПХ е документиран и стремеж към фонетично побългаряване на черковнославянизмите. Например старобългарската малка носовка има застъпник [‘а] и [е]. Побългаряване е налице и в облика *слѣдѣюще-то* (с. 27), а също в представките *въз-* (вж. тук, т. 2.3.2) и *съ-* (вж. напр. *сѣвършено* на с. 31 и *сѣвѣты* на с. 19).

4. Морфологични особености.

4.1. Окончание на думите от ж.р. ед.ч., завършващи на -а/-я, във вин. пад.

Думите от ж.р. ед.ч. (съществителни, прилагателни и числителни имена, местоимения и причастия), които завършват на -а, във вин. пад. ед.ч. имат окончание -ж. Това правило обхваща и члена -та. Думи от ж.р., завършващи на -я, във вин.пад. ед.ч. завършват на -ѣж. Това правило е характерно за езиковия модел на ПКЕШ (Груев 1858а: 15 – 16). Ето примери: *Страшна-та* и *напрасна болѣсть*, така нарѣчена *х о л е р а*, понеже начна да са полвава често и почти насждѣ въ отечество-то ни, то за да може всакой да са учюва и прѣдварди отъ нея, па и когато вече снамѣри тѡ нѣкого, а нѣма лѣкаръ да мѡ помогне, за да може той да са ўпази и излѣчи, намрѣрихъ (така! – в с. м. – И. Б.) за весьма нѣждно и полезно да напечатанъ долѣизложены-ты правила. (с. 19); *Чай-тъ* или *топла-та* вода исцѣлава най-послѣ и болѣзнь-тъ подъ лѣжичкѡ-тъ, и ўгасява сръдечный мѡ огонь. Трѣбва никакъ да непѣе болникъ-тъ водѡ, а найповече стѣденѡ: (с. 30); *Тѡ* правила сѡ много добры и полезны за чюваніе здравіе-то и живота человекеский, и затова всакой, който наздраво са дръжи, спорадъ както го тѡ повчаватъ, лесно ще може да са ўварди отъ рѣченѡ-тъ болестъ; а пакъ оный който са разволѣе, съ Божіѡ помощъ лесно и скоро ще може са излѣчи и избави отъ нея. (с. 19 – 20); ако ўсѣща мразъ въ рѡцѣ-ты и нозѣ-ты си, а при това още и мжнотіѡ въ стомаха, тѡжкотѡ подъ лѣжичкѡ-тъ, и, че мѡ гори сръдце да пѣе често водѡ; (с. 27); за да са отвѣгне отъ наклонность-тъ, който има человекъ къ мѡ холерѡ-тъ. (с. 20); *Голѣни* дрѡжина не трѣбва да ношватъ въ еднѡ стаж (така! – в с.м. – И. Б.), зачото много вредатъ испареніѡ-та. (с. 22); *Я* съ отхвърланіе отъ себе тѡж наклонность (с. 20); на травѡ и на голѡ още и влажнѡ земѡ да са лѣжи (с. 21); само ако ѡ пѣе (с. 21). Съвсем редки са случаите, в които именителното окончание е -ж, вж. то може да са дава болникѡ и простѡ топлѡ водѡ само съ локмарѡхъ или ракъѡж (с. 30; друг пример вж. тук, т. 4.2.).

⁷ Предаването на старобълг. - с [‘а] е типичен белег на черковнославянско влияние (Цойнска 1979: 91). То може би е възприето в проучвания текст направо от черковнославянския език, а може би определено влияние е оказала и новобългарската книжовна традиция (вж. Цойнска 1979: 90 – 91, където са посочени конкретни примери с произношение [‘а] < - в езика на Йоаким Кърчовски; вж. и Ничева 1965: 9).

⁸ Й. Груев също употребява формите *что* и *что-то* (Груев 1858а: 30, 32).

Думите от ж.р. ед.ч. се членуват в им.пад. с члена -та, а във вин. пад. – с -тж. Членовете се пишат полуслято (примери вж. тук, т. 4.1.).

Думите от ср.р. ед.ч. се членуват с членната морфема -то, вж. отечество-то (с. 19), т'бло-то (с. 20). Тя се пише полуслято, но в отделни случаи е изписана слято, напр. вр'кматo (с. 24).

Думите от м.р. мн. ч. се членуват с члена -ти (в им. пад.) и с -ты – в косвен (вж. и Груев 1858а: 34), напр. Яко сж згр'бѣ волникъ-т'тъ добр'ѣ, а гръчове-ти (тръпки) да не сж сж махн'жли още, то тр'бѣва д'ѣто сж т'їи да сж тр'їе съ вълненъ калц'нъ (с. 30); Откакъ прѣстанжт'тъ гръчове-ти, а проливъ-т'тъ и влюван'їе-то сж продължавать още, то нетр'бѣва да сж плаши волникъ-т'тъ отъ т'ѣхъ: (с. 31); Яко сж с'лвчи да снам'кри н'ѣкого холера-та, и то безъ сжлин'к'їе оногова, който не е щалъ по гор'бр'ѣчены-ты съв'ѣты строго да сж управл'ва (с. 26 – 27). Думите от ж.р. мн.ч. се членуват с члена -ты в им. и вин. падеж (вж. и Груев 1858а: 34). Той се пише полуслято (примери вж. тук, т. 4.1. и 4.2.).

Известни колебания са засвидетелствани при членуването на множествените форми *ръце* и *нозе*. По веднъж са засвидетелствани обличията *ржц'ѣ-т'ѣ* (с. 23) и *ржц'ѣ-ты* (с. 27). Обликът *ноз'ѣ-т'ѣ* е открит два пъти на с. 27, а *ноз'ѣ-ты* – трикратно (на с. 27 и два пъти на с. 21). Ето примери: да си мьжт'тъ и ржц'ѣ-т'ѣ съ оцетъ и водж (с. 23); ако үс'кша мразъ въ ржц'ѣ-ты и ноз'ѣ-ты си, а при това още и мжчнот'їж въ стомаха, тжжкотж подъ лжжичкж-тж, и, че мж гори срдце да п'їе чжсто водж (с. 27); Да напари ноз'ѣ-т'ѣ си съ горшж пепеливж водж (с. 27); а найповече пл'ѣщы-ты, ноз'ѣ-т'ѣ и стомаха да сж растрьлт'тъ (с. 27).

4.4. Pluralia tantum. Съществителното име *врата* в изследвания текст е *plurale tantum*. Това се доказва от съгласуването му с причастие в мн.ч., вж. тр'бѣва да внимава да сж не съблачи, распасва и распетл'ва при отворены врата (с. 21).

4.5. Аналитизъм. Езикът на КПХ има ясно изразен аналитичен характер. В него се срещат съвсем малко падежни форми на съществителните имена. Такива са следните: **1.** родителни форми: Да има пълно үпован'їе на благость и мьлость Всемогущаго Бога, който ще ны изкави отъ тжжж невољж (с. 25); **2.** дателни форми: Всяка джшевна кол'ѣзнь раздражнява челоу'ѣкж джха и привожд въ силно джжен'їе кр'ѣвь-тж мж, та го прави наклоненъ кълмъ холерж. (с. 25); Гл'ѣдъ това тр'бѣва да сж дава волникж на всакж четвъртъ отъ часа да п'їе по еднж чашж топлж чай. (с. 29); Малцина сж разбол'ватъ сега отъ нѣж, и слава Богж, повечето отъ т'ѣхъ оздрав'ватъ. (с. 26); може да сж дава волникж и простж топлж водж (с. 30).

4.6. Образуване на глаголни форми за бъдеще време. Глаголните форми за бъдеще време се образуват от формите за сег. време, пред които се поставя частицата *ще*: лесно ще може да сж үварди отъ р'ѣченж-тж волестъ; а пакъ оный който сж разбол'ѣе, съ Божж помощъ лесно и скоро ще може сж изл'ѣчи и изкави отъ нѣж. (с. 20); да сж неволт'тъ, че ще гы пр'ѣхване холера-та (с. 23). Това е отклонение от граматичната норма на ПКЕШ, тъй като Й. Груев кодифицира форми за бъдеще време, образувани от спрегаемия глагол *ща* и сегашното време на основния глагол (вж. напр. Груев 1858а: 44, 46).

4.7. Съкратен инфинитив. В КПХ форми за съкратен инфинитив се употребяват след глагола *може*. Открити са общо 5 примера. Ето някои от тях: никога неможе сж разбол' челоу'ѣкж отъ тжжж волестъ, а ако н'ѣкой сж разбол'ѣе, лесно може сж изл'ѣчи: (с. 20); а пакъ оный който сж разбол'ѣе, съ Божж помощъ лесно и скоро ще може сж

излѣчи и избави отъ ниѣж. (с. 20); лесно може го разслаби и повреди (с. 21). В 10 случая обаче след *може* се намира *да-* форма, напр. лесно ще може да сѣ уварди отъ рѣченѣ-тѣж колестъ (с. 20); Человѣкъ, който е прѣдденъ въ пїенїе, никога неможе да прѣкара холерѣж-тѣж, кога го хване. (с. 24).

5. Синтактични особености.

5.1. Съгласуване. В проучвания текст сказуемото и подлогът се съгласуват по смисъл – сказуемото се изразява чрез глагол в мн.ч., когато подлогът е изразен чрез събирателно съществително име, вж. Голѣми дръжина нетрѣбва да ношватъ въ еднѣ стаж (така! – в с.м. – И. Б.), зачтото много вредѣтъ испаренїѣ-та. (с. 22). Тази по-стара употреба е застъпена и в народното творчество (Попов 1998: 176).

5.2. Обособени части. В КПХ са употребени обособени части. Тѣй като обособените части почти не се срещат в народните говори (Георгиева 1962: 85), тяхното присъствие в КПХ е белег за по-висока степен в културната обработка на езика. Ето примери: Страшна-та и напрасна колѣстъ, така нарѣчена х о л е р а, понеже начна да сѣ похвава често и почти насѣдѣ въ отечество-то ни, то за да може всакой да сѣ учува и прѣдварди отъ ниѣж, па и кога то вече снамѣри тѣ нѣкого, а нѣма лѣкаръ да мѣ помогне, за да може той да сѣ упази и излѣчи, намрѣрихъ (така! – в с.м. – И. Б.) за весма нѣждно и полезно да напечатамъ долѣизложены-ты правила. (с. 19); Нейны-ты жьрты сѣ найповече человекци, невѣрены въ живѣанїе-то си. (с. 23); Умѣренность въ всичко, а особено въ лстїе и питїе, като най-първо срѣдство противъ холерѣж, всакомѣ сѣ зарѣчѣ да го има. Невѣренность на всако колѣстъ, а особено на холерѣж-тѣж поводъ дава: (с. 23 – 24).

5.3. Вметнати части. Вметнатите части, открити в КПХ, уточняват мисълта на автора. Употребата им не се различава съществено от възприетата в съвременния български книжовен език. Ето два примера: Даклемъ, потрѣбно е, всакой да навчи тѣм краткы свѣѣты и дръгымѣ да ги истѣлкѣва добрѣ, та да знайтъ вси, что трѣбва да правѣтъ въ холерическо врѣма, и така никой да не пострада отъ ниѣж. (с. 19); Малцина сѣ разколаватъ сега отъ ниѣж, и слава Богѣ, повечето отъ тѣхъ оздравѣватъ. (с. 26).

Изводи. Езикът на КПХ почти напълно се покрива с езиковия модел на ПКЕШ. Следните постановки на Пловдивската школа са възприети в КПХ: **1.** Буквите *ы*, *ѣ* и *ж* се пишат етимологично. **2.** Употребяват се синонимните букви *ї* и *и*. **3.** След краесловна съгласна се пишат буквите *ъ* или *ь*. **4.** Изписване на буквата *ѣ* след буквите *ж*, *ч* и *ш*; на буквата *ю* след *ж* и *ч*; на буквата *ѣж* след *ж*. **5.** Морфологично се пише представката *вс-*. **6.** Фонетично се пишат представките *въз-*, *из-* и *раз-*. **7.** Застъпници [‘а] и [е] на старобългарската ятова гласна. **8.** Застъпник [‘а] на мястото на старобългар. *ѣ*. **9.** Мека съгласна пред окончанията за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от II спрежение и на някои глаголи от I спрежение. **10.** Тъмно окончание за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I спрежение и светло окончание за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от II спрежение. **11.** Отсъствие на консонантизация на тематичната гласна [е] на глаголите от I спрежение, завършващи на *-ая*, *-ея* и *-ия*, в 3 л. ед.ч. сег.вр. **12.** Правописно разграничаване на прав и винителен падеж при думите от ж.р. ед.ч., чиято именителна форма завършва на *-а* или на *-я*. **13.** Двусричните и многосричните съществителни имена от м.р. образуват формите за мн.ч. обикновено с окончанието *-и*, което се пише с буквата *-и* (в имен. пад.) или *-ы* (във вин. пад). **14.** Правописно разграничаване на членовете *-ты* и *-ти* при двусричните и многосричните думи от м.р. мн.ч.

Едновременно с това са налице и някои разлики между езика на КПХ и модела на Пловдивската школа: **1.** Разглежданият текст е отпечатан с черковнославянската кирилица, а Пловдивската школа, също както и другите езикови школи у нас от третата четвърт на XIX в., утвърждава гражданската азбука⁹. **2.** Слято изписване на компонента *-то* в относителните местоимения и наречия. **3.** Отсъствие на преглас [o] > [e] след съгласната [ч], когато следващата сричка съдържа мека гласна. **4.** Покрай застъпника [‘а] < старобълг. ѡ се появява и континуат [e]. **5.** Отклонение от нормата на Пловдивската школа при съчетанията *-ър/-ръ-* и *-ъл/-лъ-*. **6.** Глаголните форми за бъдеще време се образуват с неизменяемата частица *ще*.

Тези особености са показателни за колебанията на редица норми в писмената практика на немалко български книжовници, работили през третата четвърт на XIX в.

ИЗТОЧНИЦИ

Груев 1852: РѢЙНЯ, книгыня бѣлгарска, Повѣсть отъ ВѢЛТМЯНЯ. Прѣведена отъ Иоакыма Груева. ВЪ БѢЛГРАДѢ ВЪ Правителственѣ-тѣ Книгопечатнѣ. 1852.

Груев 1858a: ОСНОВА за бѣлгарскѣ грамматицѣ отъ Иоакыма Груева. Издали Х. Г. Дановъ и І. Г. Трувчевъ. Бѣлградъ, ВЪ Правителственѣ-тѣ Книгопечатнѣ. 1858.

Груев 1858b: ГУСЛИЦА или Новы пѣсни, нагласены отъ І. Г. а издали І. Г. Трувчевъ и Х. Г. Д. Бѣлградъ, ВЪ княжеско-србскѣ-тѣ Книгопечатнѣ. 1858.

Данов 1856: СТАРО-ПЛАНИНЧЕ. КАЛЕНДАРЪ за 1856. высокоснѣ годинѣ, колато има 366 дни. ВЪ ПРИЕМАЕНЫѢ правила за холерѣ. Нарядилъ Х. Г. Дановъ. ВЪ БѢЛГРАДСКѣ Книгопечатнѣ.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вачкова 2005: Вачкова, К. Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език. Шумен.

Георгиева 1962: Георгиева, Е. Синтаксисът в Славянобългарска история от Паисий. – Известия на Института за български език. Кн. IX. С., с. 47 – 139.

Иванова 2017: Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език (Лекционен курс). Пловдив.

Ничева 1965: Ничева, К. Езикът на Софрониевия „Неделник” в историята на българския книжовен език. С.

Попов 1998: Попов, К. Синтаксис на българския книжовен език. В. Търново.

Русинов 1980: Русинов, Р. Учебник по история на новобългарския книжовен език. С.

Русинов 1985: Русинов, Р. История на българския правопис. С.

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина (Аналитичен репертоар). Т. I. С.

Цойнска 1979: Цойнска, Р. Езикът на Йоаким Кърчовски. С.

THE LANGUAGE OF THE TEXT “KRATKO POUCHENIE ZA HOLERA” OF CHRISTO G. DANOV

Ivo Bratanov

“Hristo Botev” Secondary School – Ruse

The report is written in connection to the language of the book “Kratko pouchenie za holera” (“Short lesson about cholera”) translated by the Bulgarian Revival writer Christo G. Danov. The report exposes the peculiarities of the language of this text. The review shows that translator contributes to the approval of a series of norms, inherent to the contemporary Bulgarian language.

⁹ Печатницата, в която е отпечатана книгата „Старопланинче“, е разполагала и с гражданския шрифт – с него е набран календарът, включен в книгата (с. 7 – 18). Затова предполагам, че изборът на черковнославянската кирилица, с която са отпечатани останалите части от книгата, се дължи на Хр. Г. Данов.

Key words: history of the contemporary Bulgarian literary language; slavic literary language; Christo G. Danov; “Kratko pouchenie za holera” (“Short lesson about cholera”); graphic, spelling, phonetic and grammatical peculiarities; language-spelling model.